

התפילה — אידיאל ומציאות

הערה בעניין השקפת חז"ל על התפילה

הרב אברהם וולפיש

אני מבקש לפתוח בהערה בדבר החינוך לתפילה.

אם נבדוק את יחסם של ילדים לתפילה, נמצא כי הרבה ילדים קטנים אוהבים מאד להתפלל. כמובן, הם אוהבים עוד יותר לשחק, ולא יתנדבו להתפלל על חשבון זמן של משחק, אבל מהרגע שמתחילים להתפלל הם נכנסים לאווירה המתאימה ומתפללים ברצון וברצינות. דווקא אחיהם ואחיותיהם הגדולים, אשר התחנכו באותם המקומות ובאותן השיטות, מפתחים יחס בעייתי יותר לתפילה. נראה לי כי לתהליך הזה יש הסבר טבעי: בגיל הגן ובכיתות הנמוכות של בית הספר, התפילה הינה חווייתית יותר, ועל כן נתוני הפתיחה טובים יותר לפיתוח אווירה מתאימה, תוך כדי שיתוף פעולה מצד הילדים. ככל שהילדים גדלים, התפילה הופכת יותר לעניין שבשגרה, מאבדת את רעננותה, ובקיצור — דומה יותר לתפילתם של המבוגרים. לדעתי, שורש הבעיה אינו מצטמצם במורים, ויש לחפשו בסביבה הרחבה יותר. הילדים מזהים את התפילה, כשהם מתפללים מתוך הסידור, עם התפילה אותה הם רואים בבתי-הכנסת של הוריהם. מעטים הם בתי-הכנסת העשויים לשמש בית-חינוך טוב לתפילה רצינית, אמיתית וחוייתית. קשה מאד למורה להיאבק נגד הסביבה — ואולי אף להיאבק נגד הטבע האנושי.

על רקע תצפיות פשוטות אלו המבוססות על הניסיון היומיומי נבוא לעסוק בשאלת השגרה בתפילה ובתפיסתם של חז"ל את התופעה הזאת. לא אתמקד במישרין בדרכי הוראת התפילה, ובכל זאת, לעיון הנוכחי יש לדעתי ערך חינוכי ומשמעות גם לגבי הוראת התפילה, וזאת משתי סיבות. ראשית: לדעתי הגבול המפריד בין דרכי עיון לבין דרכי הוראה הינו מטושטש למדי. המפתח הראשון והעיקרי — אם כי, כמובן לא הבלעדי — להוראה מוצלחת הוא הלימוד המעמיק והחוייתי. שנית: חז"ל הם הם מחנכינו הדגולים. גם משה רבינו ושאר הנביאים היו מחנכים גדולים, אך חז"ל הם מעצביה העיקריים של זהותנו היהודית.

יותר ממה שהורונו הלכות, לימדונו מחשבה, ערכים ואורחות חיים. מהאופן שחז"ל חינוכו אותנו — את העם היהודי, נוכל לשאוב השראה, כיצד עלינו לחנך את ילדינו ואת תלמידינו. החינוך לתפילה קשור במפגש שבין התפילה למציאות. נציג בקצרה שתי

סוגיות מתוך מגוון דוגמאות לחינוך שחינוכו חז"ל בנושא התפילה. חז"ל התמודדו בכמה מקומות בפערים בין הרעיון ובין המציאות. בנוגע לתפילה — קיים פער בין השבחים בהם אנו משבחים את ה', הגואל והמושיע והשומע תפילה, לבין המציאות הגלויה לעינינו, בה קיים עולם בלתי-נגאל ובה חוזרות רבות מתפילותינו ריקם. חז"ל מעידים כי גדולי האומה התמודדו עם סוגיא כאובה זו (יומא סט ע"ב):

אמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה? שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה, אמר: האל הגדול הגבור והנורא (דברים י', יז). אתא ירמיה ואמר: נכרים מקרקרין בהיכלו — איה נוראותיו? לא אמר נורא! אתא דניאל, אמר: נכרים משתעבדים בכניו — איה גבורותיו? לא אמר גבור? אתו אינהו (=באו אלה, אנשי כנסת הגדולה) ואמרו: אדרבה, זו היא גבורותיו, שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים, ואלו הן נוראותיו, שאלמלא מוראו של הקב"ה היאן אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות?

מצד אחד, מאשרים חכמים כי אסור לומר בתפילה דברים הנוגדים את המציאות. אין הקב"ה סובל שקר וחנופה³. ברם, מאידך, אין אנשי כנסת הגדולה זונחים את נוסח התפילה הישן והמקודש, אלא מחפשים את דרכי ההבנה והפירוש אשר יגשרו על הפער בין נוסח התפילה לבין המציאות הגלויה. עד כאן באשר לפער בין התפילה כמכלול רעיוני ומעשי לבין המציאות החיצונית. מכאן ואילך אתמקד בפער פנימי בתוך עולם התפילה, הפער בין התפילה האידיאלית לבין התפילה כפי שהיא מתבצעת במציאות. חז"ל התמודדו עם בעיה זאת — לא פתרו, כי אם התמודדו, שהרי כוונה בתפילה היא מהעבודות הקשות, ולא בכל יום ניצול אדם ממכשול התפילה האוטומטית, נטולת כוונת הלב. נעסוק בהשתקפותה של השאלה הזאת בפרקי המשנה העוסקים בתפילת העמידה (ברכות, פרקים ד'-ה').

נחלקו החוקרים, אם התפילה המתוארת בפרקים אלה היא תפילה מנוסחת ומגובשת⁴ או שמה גיבשו חז"ל רק את השלד של התפילה — תוכן הברכות, חיתומיהן וסדרן

1. ירמיה ל"ב, יח: "האל הגדול הגבור ה' צבאות שמו".
2. דניאל ט', ד: "אנא ה' האל הגדול והנורא". השוה נחמיה א', ה; ד', ח; ט', לב.
3. עיין מכילתא, מסכתא דשירה, פרשה א' (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 119): "משל למה"ד למלך כשר ודם שנכנס למדינה והיו הכל מקלסין לפניו שהוא גבור והוא חלש... אלא הכל מחניפין לו. אבל מי שאמר והיה העולם אינו כן, אלא כל מה שמקלסין אותו, יותר הוא מקלוסו". ועיין חילוקו המעניין של הנצי"ב, בפירושו להגדה, בין תפילה 'בפניו' ו'שלא בפניו' של ה' (אמרי שפר, עמ' כט ע"א-ע"ב, ד"ה הודו לה' כי טוב): דבומן שהאדם מוכר בנוכח לפני ה' אינו יכול להודות אלא מה שמבין בשכלו... אבל שלא בפניו בשעה שהאדם משבח את הקב"ה בנסתר כתיב הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו — אפילו בשעה שמעניש אינו אלא חסד.
4. עיין ע' פליישר, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 397-441, ובמיוחד עמ' 427-426.

— והשאירו את הנוסח המדויק ליצירתיות ולהשראה של המתפלל⁵. כמו כן נחלקו, אם תפילות הקבע הינן חידוש מהפכני של רבן גמליאל וחכמי יבנה⁶ או המשך של מסורת תפילה מימי בית שני⁷. לשאלות היסטוריות אלו השלכות על הבנתנו המדויקת את דרך התייחסותם של חכמי המשנה לסוגיית השגרה ומשמעותה בתפילה, אך לענייננו מספיק לעמוד על נקודה שאיננה שנויה במחלוקת: פרקי משנה אלו מציגים את תפילת הקבע כשלבי התגבשותה, ותוך התמודדות עם שאלות יסוד הנובעות מהפיכת תפילה לטקסט מגובש ומנוסח. ההתמודדות הזאת משתקפת בכירור מהמשנה הבאה (פ"ד מ"ג-מ"ד):

רבן גמליאל אומר: בכל יום מתפלל אדם — שמונה עשרה.
רבי יהושע אומר: מעין שמונה עשרה.
רבי עקיבא אומר: אם שגרה (כלומר: זומה, שטפה)⁸ תפלתו בפיו — יתפלל שמונה עשרה;
ואם לאו — מעין שמונה עשרה.
רבי אליעזר אומר: העושה תפלתו קבע — אין תפלתו תחנונים⁹.

כאן רואים אנו מחלוקת בשאלה: מה התוכן של סידור התפילה המתהווה בתקופה ההיא, בדור יבנה: האם התפללו טקסט שלם של שמונה עשרה ברכות, או טקסט מקוצר של 'מעין שמונה עשרה'? ברם מעבר לשאלה של מידת הקביעות מול הגמישות בנוסח התפילה, הועלתה כאן שאלה עקרונית יותר בידי ר' אליעזר: לדעתו הקביעות עצמה היא הריסת התפילה. ייתכן שר' אליעזר חולק על עצם הרעיון של קביעת נוסח תפילה¹⁰, ומכל מקום חולק ר' אליעזר באופן קוטבי על דברי ר' עקיבא¹¹. ר' עקיבא רואה בשגרת התפילה יתרון — יש לשאוף למצב בו התפילה 'שוגרת' בפי המתפלל, ובכך יתאפשר למתפלל לומר

5. עיין י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 24, 34 ואילך.
6. פליישר, שם.
7. היינמן, שם.
8. כך גורסים עדי הנוסח של משנתנו. על משמעות המונח, השונה מ'שגרה', ועל השלכותיו להבנת התפילה, עיין ש' נאה, "בורא נוב שפתים: פרק בפנומנולוגיה של התפילה על-פי משנת ברכות ד, ג; ה, ה", תרביץ סב, ג' (תשנ"ד), עמ' 185-218.
9. ברוב עדי הנוסח, שייכים דברי ר' אליעזר למשנה נפרדת, מ"ד. אך עיין דברי ר"ש ליברמן ב'חוספתא כפשוטה', עמ' 31-32, המאמץ את גרסת המשנה שכירושלמי, המצרפת את דברי ר' אליעזר למ"ג, ולדבריו חילקו הסופרים בין מ"ג לבין ר' אליעזר, מפני שהתקשו להבין מדוע סודרו דברי ר' אליעזר אחרי דברי תלמידיו, ר' עקיבא. ובהמשך דבריו מיישב ר"ש ליברמן קושי זה, עיין להלן.
10. כך הבין בעל 'מלאכת שלמה' למשנתנו.
11. כך מפרש ר"ש ליברמן (לעיל, הערה 9) את דברי ר' אליעזר, ולדעתו אין ר' אליעזר חולק על עצם התקנה של תפילת קבע, אלא רק על הערכתו החיובית של ר' עקיבא לשגרה בתפילה. רוב מפרשי המשנה אינם קושרים את דברי ר' אליעזר לדברי התנאים של מ"ג, והם מפרשים את ר' אליעזר על פי דברי האמוראים בדף כט ע"ב: שלא תהא תפילתו דומה עליו כמשאוי, שיאמר תפילתו כלשון תחנונים, שיתחדש בה דבר, שיתפלל עם מדומי חמה. גם לדעת האמוראים והפרשנים האלה, קיים מתח — אם כי פחות חריף — בין תפילת הנוסח הקבוע לתפילת תחנונים, ועל כן יש צורך להכניס לתוך תפילת הקבע אלמנטים ספוטנטיים או חווייתיים יותר.

את נוסח התפילה במלואו. ומהעבר השני מזדקק ר' אליעזר: אין השגרה והתחנונים יכולים לדור בכפיפה אחת. לכאורה מדברים ר' עקיבא ור' אליעזר בשני מישורים שונים לחלוטין. היתרון של שגרת תפילה, בעיני ר' עקיבא, הינו טכני: בלי שגרה בתפילה יתקשה המתפלל לעמוד בדרישה של אמירת טקסט ארוך ומורכב (בלי עזרת סידורים כתובים). התנגדותו של ר' אליעזר איננה במישור הטכני, אלא במישור הרעיוני-קיומי: אין ר' אליעזר מוכן להקריב את 'עבודת הלב' שבתפילה על מזבח הטכניקה. להלן נציע כי גם עמדת ר' עקיבא מושתתת על יסודות עקרוניים-רעיוניים.

המתח בין 'קבע' לתחנונים מורגש גם במבנה של ברכות בפרק ה'. מרבית הפרק עוסק בשאלת ההפסקות בתפילה¹²: כשארם מתפלל את תפילת הקבע, היכן ולשם מה מותר לו להפסיק את רצף הטקסט הקבוע? אסור להפסיק, לא עבור מלך ולא עבור נחש (משנה א); מוספים לברכות מסוימות תוספות עונתיות (הזכרת ושאלת גשמים, הבדלה — משנה ב); אין מוספים תפילות המשקפות פגמים באמונה (משנה ג); אין הש"ץ מפסיק את תפילתו לשם ברכת כהנים או לענות 'אמן' אחרי ברכת כהנים (משנה ד). עלינו להסביר כיצד משתלבים עניינים פרוזאיים, יומיומיים, עם נוסח התפילה הקבוע, וכן יש להסביר את תשומת הלב הפרטנית במשניות לטקסט התפילה, למילותיה, מתוך שיקולים המזכירים לנו את הלך מחשבתו של ר' עקיבא. כל הפסקה וכל הפרעה קטנה ברצף התפילה הקבועה עלולה להפר את ריכוזו של המתפלל ולגרום לשיבושים, וכפי שמטעימה המשנה בעניין האיסור של הש"ץ לענות 'אמן' לברכת כהנים — 'מפני הטרורף', היינו טירוף הרעת.

אך השאלות האלו משובצות בפרקנו בתוך 'מסגרת', פתיחה וחתמה העוסקות בעניינים אחרים, הקשורים למהותה הפנימית של התפילה:

אין עומדים להתפלל אלא מתוך כבוד ראש
החסידים הראשונים היו שונים שעה אחת ומתפללים כדי שיכוונו את לבם למקום
אפילו המלך שואל בשלומם — לא ישיבנו
אפילו נחש כרוך על עקבו — לא יפסיק.
(משנה א)

המתפלל וטעה — סימן רע לו
ואם שליח צבור הוא — סימן רע לשולחיו.
אמרו עליו על ר' חנינא בן דוסא שהיה מתפלל על החולים ואומר: זה חי וזה מת.
אמרו לו: מנין אתה יודע?
אמר להם: אם שגרה¹³ תפילתי בפי — יודע אני שהוא מקובל
ואם לאו — יודע אני שהוא מטורף.
(משנה ה)

במשנה א' מוצגת תפילה אידיאלית, בה ריכוזו של אדם ומודעותו לגודל המעמד מגיעים לרמה כזאת שהוא אטום לסביבתו. לשלוש תפילותיהם היומיות מקדישים החסידים

12. ש' נאה מציב את השאלה הזאת במרכזו של פרקנו, עיין מאמרו הנ"ל (לעיל, הע' 8), עמ' 210. תגובתי למאמרו של נאה עומדת להתפרסם בחדר הגליונות הבאים של 'תרביץ'.

13. על הגרסה 'שגרה' עיין לעיל, הע' 8.

הראשונים למעלה משלוש שעות — ומוסיפה הגמרא כי גם התפללו שעה אחת (כל תפילה) ושהו שעה אחת אחרי תפילתם, סך הכול תשע שעות של תפילה מדי יום! בתמונה הזאת של התפילה האידיאלית מובלטת כוונת הלב, מהותה הפנימית של התפילה.

גם במשנה ה' מוצגת התפילה באור אידיאלי, בו המתפלל עולה לדרגה של מעין-נבואה. המתפלל, ר' חנינא בן דוסא — הנמנה עם 'החסידים הראשונים' — יודע דעת עליון, מי מקובל ומי מטורף. והנה הכינה לנו המשנה הפתעה. כוחו המעין-נבואי של המתפלל מעוגן, לא ברמת הכוונה של התפילה, אלא דווקא — במידת 'שגירותה' של התפילה! כאן מתמזגים המישור הפנימי והמישור החיצוני של התפילה: הסימן לרמתה הפנימית, למידת קבילותה של התפילה טמון במידת הדיוק במלותיה, ובשגירותה בפי המתפלל. יש התאמה בין מבנה הפרק למשמעותו הרעיונית. שיבוץ ענייני נוסח התפילה בתוך מסגרת המציגה את תודעת המתפלל האידיאלי (החסיד) מלמד על הקשר ההדוק בין שגרת התפילה למשמעותה בליבו של המתפלל.

מהמקורות שסקרנו כאן בקצרה אני מסיק שתי מסקנות לגבי תפיסתם של חז"ל את התפילה, ולמסקנות האלה השלכות חשובות בתחום החינוך:

א) השלמת ההלכה על ידי האגדה — ההלכה (פ"ה מ"ב-מ"ד) מציגה נורמות וחובים, בשפת הציווי והמטלה. אך אין המשנה מסתפקת בכך, אלא משבצת את ההצגה ההלכתית בתוך 'מסגרת' אגדית, בה אין ציוויים, אלא תיאור חי של מציאות אידיאלית ומאלפת. לא נצטיינו לחקות את החסידים הראשונים או את ר' חנינא בן דוסא, אך הלומד חש בתוכו צו פנימי. הנורמה האגדית פועלת, לא מתוך חיובים וציוויים, אלא מתוך הזדהות ושאיפה. האגדה מציבה אתגר, ערכים נעלים אשר האדם שואף אליהם גם כאשר הוא יודע שאיננו מסוגל להשיגם במלואם. חז"ל יודעים יפה כי הלומד מן השורה לא ישהה לפני כל תפילותיו שעה שלמה, ולא ישיג 'כוונת הלב' במקום בצורתה הנעלה ביותר, אך לא נמנעו מלהציב בפני הלומד את החסידים הראשונים כדגם לחיקוי — כל אדם ברמתו וכפי יכולתו. לא יגיעו רוב רובם של המתפללים לידיעתו של ר' חנינא בן דוסא, ומכל מקום חשוב שכל מתפלל ידע ויבין איזה פוטנציאל ואיזו עוצמה גלומים בתפילתו.

כאן — כמו במקומות רבים אחרים — אין המשנה משאירה את לימוד התפילה בתחום ההלכתי, הפרקטי, גרידא, אלא מעשירה את עולמו הפנימי של הלומד על ידי הארה אגדית. ב. שילוב ההלכה והאגדה — ההלכה והאגדה בפרקנו אינן ניצבות זו ליד זו, אלא מתמזגות, ובמיוחד בסיפורו של ר' חנינא בן דוסא, הממוג שגרה עם החוויה הפנימית. כאן האנטי-תיזה לגישתו של ר' אליעזר, אשר הדגיש את הסתירה הפנימית בין שגרה למשמעות רוחנית. נראה כי אין זה מקרה שהמשנה שמה בפי ר' עקיבא ובפי ר' חנינא בן דוסא ביטויים דומים: 'אם שגרה תפילתי/ו'¹⁴. המשנה מלמדת שהשגרה אינה בהכרח גורם שלילי בתפילה — בידי אמן התפילה, השגרה היא גורם חיובי. משל לאדם הלומד לנגן. בתחילת דרכו כל תשומת הלב שלו מוקדשת לטכניקת הניגון, עד שהצד הטכני הופך לשגרה, לדבר הזורם מאליו. או אז יכול הנגן להשתחרר מהעיסוק הטכני ולתת את דעתו ליצירה של המוסיקה, להתמסר למומנט ההשראה שבה. וכן מוצגת

14. על נקודה זאת עמד ש' נאה (לעיל, הע' 8), ועיין תגובתי לרכיזי בנקודה זו (לעיל, הע' 12).

תפילתו של ר' חנינא בן דוסא — ועל פיה נבין גם את תפילתו של ר' עקיבא: ככל שהתפילה משוחררת יותר, חזקה יותר, תואמת יותר את הרצון האלוקי, כך זורמות המלים בצורה יותר אוטומטית ומדויקת. בתפילה הזאת זכה ר' חנינא בן דוסא לשילוב האופטימלי בין הלכה לאגדה: דרישותיה הטכניות של ההלכה הפכו כולן, כמו תווי סימפוניה, לכלי הביטוי של הניואנסים העדינים ביותר של נשמת האדם, המחוכרת בטבורה לצור העולמים. דרכם של חז"ל בחינוך לתפילה משלבת שני אלמנטים: מחד — הדגשת הטכניקה, תשומת לב לפרטים, הקפדה על שלמות הלשון ועל נוקשות המסגרת; מאידך — הצבת תמונה אידיאלית, אשר בכוחה להלהיב את הדמיון ולפתוח את הלב, לשמש דגם לחיקוי, גם אם רחוקה היא מיכולתו הריאלית של התלמיד. השילוב של שני האלמנטים האלה מאפשר לאדם לחוש כיצד נקודת התורפה של התפילה, היותה מקובעת ושגורה, עשויה להפוך לכלי רוחני רביעוצמה. בכך אין הפער בין האידיאל למציאות נמחקת, כי אין אדם אשר משיג במלואו את המיזוג המושלם של שני האלמנטים. אך השילוב של שני האלמנטים מציג מטרה מלהיבה ומאתגרת. יהי רצון שילמדו כל המחנכים מרבתינו הגדולים את סוד השילוב של הרצוי והמצוי בחינוך שאנו מבקשים לחנך את תלמידינו.